

Dunin-Wąsowicz, Anna

"Juhert" i jego polska wersja miary agrarnej

Przegląd Historyczny 80/4, 729-735

1989

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

„Juhert” i jego polska wersja miary agrarnej

Miarom rolnym przyznaje się zdolność wykrywania wielkich prądów cywilizacji¹. Z tym założeniem wiązały się od dawna prowadzone przez archeologów, historyków i geografów badania układów przestrzennych wsi o starych metrykach osadniczych na podstawie reliktyw zachowanych w terenie lub czytelnych poprzez przekazy kartograficzne². Miary agrarne, których używano również do porządkowania przestrzeni miejskiej posłużyły jako narzędzie badawcze pozwalające odtworzyć rozplanowanie miast lokacyjnych³. W miarach długości w postaci powtarzających się modułów, czytelnych zarówno w szerokości działki miejskiej czy w planach zabytków architektury romańskiej i gotyckiej, badacze wykrywają jednostki z odległych obszarów Europy Centralnej (stopa reńska) lub zapożyczone od kultur antycznych (stopa rzymska)⁴. Jednostki te doszły do naszych granic za pośrednictwem ustalonych – lub domniemyanych – kontaktów z tymi obszarami europejskimi, na których recepcja elementów cywilizacji starożytnej nastąpiła o parę wieków wcześniej niż w państwie piastowskim.

Obecne badania z zakresu metrologii historycznej, poza sformułowaniem tezy, iż miary agrarne zawierają w sobie zapis techniki produkcji i stanu sił wytwórczych epoki, w jakiej zostały ukształtowane⁵ opracowały metodę

¹ M. Bloch, *Le temoignage des mesures agraires*, „Annales d'Histoire Economique et Sociale” t. VI, 1934, s. 280.

² A. Meitzen, *Urkunden der schlesischen Dörfer*, CDSiL. t. IV, wstęp; H. Szulc, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX w.*, „Monografie śląskie” t. V, Wrocław 1963; tejsze, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, „Prace Geograficzne” nr 149, Wrocław 1988, s. 46 nn. Por. także badania czeskich archeologów nad ustaleniem liczby i szerokości zagonów w polach spustoszałych wsi o metryce średniowiecznej (V. Navrátil, *K pŕvrchovemu prŕzkumu zaniklých středovekých osad a jejich plužin na jihozapadni Moravě*, „Historicka Geografie” t. XXV, 1986, s. 201–231; E. Černý, *Osady plužin zaniklých středovekých osad na Drahanske Vřchovine*, tamże t. XI, s. 193 i in. oraz szwedzkie badania przy pomocy metody modularnej opracowanej przez D. Hanneberga, zob. H. Szulc, *Badania geograficzno-historyczne nad osadnictwem wiejskim w Skandynawii*, KHKM r. XVII, 1969, nr 3, s. 473–492.

³ J. Pudełko, *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967; A. Rogalanka, *Uwagi o włóce jako o mierze gruntu w Polsce średniowiecznej*, RH t. XXXV, 1970; A. Miłobędzki, *Ze studiów nad urbanistyką Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, s. 68–87.

⁴ W. Kalinowski, *Urbanistyka i architektura Radomia*, Lublin 1979, s. 55; T. Zagrodzki, *Studium rozplanowania Starego Miasta w Łowiczu*, Łowicz 1980, s. 5–10; te n Ź e, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, „Studia wczesnośredniowieczne” t. V, 1962, z. 1.

⁵ H. Witthöft, *Metrologischen Strukturen und die Entwicklung der alten Masssysteme: Handel und Transport, Landmass und Landwirtschaften, Territorium, Staat und die Politik der Massvereinheitlichung*. [w:] *Rapports XVI^e Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart du 25 août au 1^{er} septembre 1985* t. II, Stuttgart 1985, s. 824 n.

wykrywania filiacji pomiędzy miarami europejskimi na podstawie analizy matematycznej miar hybryd, to znaczy miar wytworzonych przy pomocy jednakowej lub podobnej formuły pomiaru gruntu, ale za pomocą różnych miar długości⁶. Miary takie były bardzo zróżnicowane pod względem wielkości powierzchni. Jednocześnie stwierdzono, że zasięgi jednolitych miar odpowiadają często zasięgom władztw terytorialnych oraz że są zgodne z granicami określonego typu własności⁷.

Literatura zajmująca się tematyką agrarną i dyskusją na temat etapów rozwoju jednostek pomiaru ziemi przyjmuje, że pierwotną formą miary gospodarstw rolnych było najpierw narzędzie orki z zaprzęgiem, stanowiące jednocześnie jednostkę obciążenia powinnościami.

Potem nastąpiło przeniesienie nazwy tego narzędzia na grunt odpowiadający wielkości uprawianej tym narzędziem przy pomocy jednego zaprzęgu (pług, radło, *carruca* i in.). Jednostka o tej nazwie stanowiła podstawę obciążeń z tytułu użytkowania ziemi na rzecz władztw gruntowych. W ten sposób nazwy te miały odpowiedniki we wszystkich językach europejskich: we francuskim — *charrue*, czasem *bovée*, w angielskim — *carrucate*, *bovate*, *ploughland*; w niemieckim — *Pflug*, *Koppel* (zaprzęg); we włoskim — *gomiera* albo *gomero* (od *vomero* — lemiesz)⁸. Można tu dorzucić też „radło” (występujące pod nazwą *Haken* na obszarze Prus w okresie panowania Zakonu Krzyżackiego⁹ i pod spolszczoną nazwą „haka” na obszarze Inflant¹⁰), a także „sochę” notowaną na ziemiach wschodnich.

Trzecim etapem rozwoju miary było wyrażenie jej powierzchni albo za pomocą objętości wysiewu albo za pomocą miar geometrycznych: w jednostkach kwadratowych lub w postaci iloczynu jednostek długości¹¹.

Rytm prac polnych wymagał podziału miary gospodarstwa rolnego na mniejsze jednostki. Szeroko rozpowszechniona w Europie Środkowej była jednostka powierzchni gruntu, której wielkość określała prace wykonywaną parą wołów przy pomocy jednego narzędzia orki w ciągu jednego dnia¹².

W semantyce europejskich nazw polnych, określających różnorodne co do wielkości i kształtu części pól, zachowały się terminy: *Morgen*, *morga*, *Tagwerk*, *jauchart*, *juhert*, *iuchert*, *juger*, *Joch*, stajanie — których źródłosłów wskazuje na pokrewieństwo z omawianą jednostką pracy¹³.

⁶ E. Pfeiffer, *Die Masse der Feldmessung*, [w:] „Siegener Abhandlungen zur Geschichte der materiellen Kultur” t. IV, St. Katharinen 1988 oraz E. Pfeiffer, *Die alten Längen- u. Flächenmasse. Ihr Ursprung, geometrische Darstellungen u. arithmetische Werte*, „Siegener Abhandlungen” t. II, cz. 1—2, St. Katherinen 1986.

⁷ J. Peltre, *Recherche métrologiques sur les finages lorraines* t. I—II, Lille — Paris 1975

⁸ Tamże t. I, s. 81.

⁹ W. Kuhn, *Der Haken in Altpreußen*, [w:] *Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung*, Köln — Wien 1973, s. 141—172.

¹⁰ E. Tarvel, *Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung u. der Besteuerung in Estland im 13. — 19. Jahrhundert*, Tallin 1983.

¹¹ E. Tarvel, *Wspólne cechy najstarszych jednostek pomiaru ziemi w Europie Wschodniej*, ZH t. XXXVI, 1971, z. 2, s. 28.

¹² A. Giliewicz, *Miary i wagi*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich* t. III, cz. 1, s. 204—211, por. *jurnalis, terra bovum* E. Pfeiffer, *Die alten Längen- u. Flächenmasse* t. I, s. 21 n.

¹³ *Morgen* w Dolnej Saksonii — *Metrische Werte alter Längen- und Flächenmasse in Niedersachsen und den Nachbarländern*, wyd. Hatscher, [w:] „Nachrichten der Nieder-

W Polsce powierzchnia taka, już w postaci zgeometryzowanej, zanotowana została u schyłku XVI w. przez Anzelma Gostomskiego, autora traktatu rolniczego pt. „Gospodarstwo”, właściciela dóbr ziemskich na Mazowszu. Zwrócił na nią uwagę na marginesie studiów nad gospodarstwem folwarcznym w 1953 r. L. Żytkowicz, ustalając, że jej wielkość wynosiła 14 580 łokci¹⁴. Była to jednostka podana przez Gostomskiego zarówno w miarach geometrycznych — łokciach i sążniach — jak i w miarach agrotechnicznych: zagonach i stajaniach. Stanowiła prostokąt o wymiarach 108 łokci x 135 łokci¹⁵.

Dalsze badania nad tą jednostką ustaliły, że nie był to jedynie lokalny wariant wielkości powierzchni orki dziennej, ale również moduł paru stosowanych w tym czasie w Koronie miar łąnowych. Powierzchnia ta mieściła się bez reszty 50 razy w „łanie teutońskim” i 58 razy w tzw. łanie frankońskim wielkim, a także 12 500 razy w mili kwadratowej, której wielkość określana była przez długość mili o 13 500 łokci w „Geometria Culmensis”, traktacie pochodzącym z przełomu XIV i XV w.¹⁶

Fakty te nasuwają dwie różne możliwości interpretacji związku omawianej jednostki geometrycznej miary powierzchni orki dziennej z miarą łana i mili:

1. Była to jednostka rodzima, a miary łąnowe wprowadzone w okresie gospodarki czynszowej pod wpływem prawa niemieckiego zostały do niej dopasowane wielkością i wytworzyły jednostki nadziału chłopskiego w wielkości charakterystycznej dla ziem polskich w ten sposób, aby łąny stanowiły określoną wielokrotność lokalnych powierzchni dni orki, niezbędnych do uprawy pełnorolnego chłopskiego gospodarstwa jednorodzinne (wielkość ograniczona cyklem wegetacji i wydajności pracy).

2. Była to strukturalna część miary łąnowej, a jej recepcja na ziemiach polskich nastąpiła równoległe do przeprowadzanych lokacji wsi na prawie niemieckim, którym towarzyszyło planowe rozmierzanie rozłogów wiejskich.

Próba ustalenia pochodzenia tej jednostki automatycznie włącza w dyskusję dotyczącą dróg przenikania prawa niemieckiego na ziemie polskie. Zdając sobie jednak sprawę z tego, że wchodzenie na obszar badań wymagający

sächsischen Vermessungs- und Katasterverwaltung” r. IX, 1959, s. 75—79; *Morgen i Tagwerk* w Wirtembergii w okolicach Heilbronn i Schwäbisch Hall — O. Spiegler, *Alte Masse im heutigen Kreis Schwäbisches Hall*, „Württembergisch Franken” t. LXI, 1977, s. 3—58; tenże, *Das Masswesen im Stadt- und Landkreis Heilbronn*, Stadtarchiv Heilbronn 1971, s. 1—87; *Joch* w Dolnej Austrii i w Chorwacji w okolicach Dakowa „jutro” — Z. Herkov, *Prinosi za upoznavanje nasih starich mjera za dužinu i površinu*, „Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije” t. VII 1974, s. 141; *jugerum* i *jurnale* w pld. Westfalii — K. Rübeler, *Agrarisches vom Hellwege und aus Grafschaft Mark*, „Beiträge zur Geschichte Dortmunds u. in der Grafschaft Mark” t. XI, 1902, s. 175 nn.; *juchart*, *iuchert* w Szwajcarii w okolicach Bazylei — H. Mulsow, *Mass und Gewicht der Stadt Basel bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, Lahr 1910, s. 37.

¹⁴ L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962, s. 215, przyp. 104.

¹⁵ „Zoranie rolej tak ma być na dzień, kiedy dwiema wołami orzą naprzód staje ma być sążon 36, w każdy sążen łokci kupieckich 3 wzdłuż, a w szerzą zagonów 45; a każdy zagon aby równy był jeden jako drugi; ma być skib 8, a zagon ma być 3 łokcie wszereż”, Anzelm Gostomski, *Gospodarstwo* (1588 r.), wyd. S. Inglot, Warszawa 1951, s. 111.

¹⁶ A. Dunin-Wąsowicz, *Komponenten der mittelalterlichen Feldvermessung in Polen. Nach Material aus dem 16. — 18. Jahrhundert*, [w:] *Metrologische Strukturen und die Entwicklung der alten Mass-Systeme*, red. H. Witthöist, J. C. Hocquet, I. Kiss, „Siegener Abhandlungen” t. IV, 1988, s. 119—130.

bardzo wyspecjalizowanego warsztatu mediewistycznego jest ryzykowne, chcę jedynie na tym miejscu pokazać możliwości, jakie kryją się w badaniu układów gruntowych przy pomocy analizy metrologicznej. Miary gruntu są zjawiskiem „długiego trwania”. Rozproszone w różnych typach i zespołach źródeł epoki nowożytnej wzmianki o dawnych miarach agrarnych są często nieuchwytnie dla badaczy średniowiecza. Ich istnienie sygnalizują prace badaczy reprezentujących różne dyscypliny. Na relikty miar średniowiecza w materiałach pomiarowych pochodzących z ostatnich lat przed wprowadzeniem reformy metrycznej we Francji zwrócił ostatnio uwagę geograf J. Peltre, rekonstruując m.in. zasięg dawnych miar biskupstwa Metz¹⁷.

W celu znalezienia argumentów, które by zdecydowały o opowiedzeniu się za jedną z wyżej podanych hipotez, tzn. recepcji z zewnątrz lub rodzimego pochodzenia badanej jednostki, należałoby przeprowadzić nie tylko analizę budowy omawianej miary, ale również — w miarę możliwości — poszukać analogii na obszarach położonych poza granicami ówczesnych ziem polskich.

Jakie argumenty przemawiałyby za rodzimością tej jednostki? Jednym z nich jest kształt — prostokątny, zbliżony do kwadratu. Taki kształt rysowany jest w polu przez radło, bo praca tym narzędziem, które nie posiada lemiesza, a więc nie odkłada skib na bok, wymaga co najmniej podwójnej orki — wzdłuż i w poprzek¹⁸. Gospodarstwa mierzone radłem (*Haken*) występujące w północnej części kraju, na obszarze Prus Królewskich, uważane są w literaturze przedmiotu za autochtoniczne, rodzime pruskie — w odróżnieniu od gospodarstw niemieckich lokowanych na łąkach¹⁹. Wąskie skiby o szerokości 3/8 łokcia = 0,375 łokcia również przemawiają za użyciem radła.

Poszukując analogii dla powierzchni gruntu odpowiadającego dziennej pracy orki — musimy odrzucić morgę chełmińską — nie tylko ze względu na jej wielkość, ale również z uwagi na inny sposób pomiaru, jako jednostki o 300 prętach, natomiast stajanie opisane przez Gostomskiego, mierzone za pomocą sążni i łokci, można przedstawić również jako jednostkę złożoną ze 180 prętów (12 prętów x 15 prętów) — pod warunkiem użycia do jej pomiaru pręta o długości 9 łokci.

Jednostkę miary gruntu o 180 prętach możemy znaleźć zarówno w Wlk. Ks. Hesji w gminach Erbach i Freienstein²⁰, Allertshausen, Reichenbach, Itter w Darmstadt²¹, w części Niderlandów²²; wystąpiła też w Saksonii²³, w Wirtembergii w miejscowościach Olnhausen i Widdern²⁴, a także w północ-

¹⁷ J. Peltre, op. cit., *passim*.

¹⁸ Występowanie „radła” jako jednostki pomiaru wsi jest przez niektórych geografów, m.in. H. Schlengera, wiązane z blokowym układem ról, podczas gdy oranie plugiem wytwarzało długie pasma charakterystyczne dla wsi niwowych. Por. H. Sulc, *Morfogenetyczne typy osiedli*, s. 44, przyp. 38.

¹⁹ Por. przyp. 9.

²⁰ Liczyła ona na tym terenie około 0,45 ha. E. Pfeiffer, *Mass der Feldmessung. Ursprung u. Entfaltung*, [w:] *Metrologische Strukturen*, „Siegener Abhandlungen” t. IV, 1988, s. 167.

²¹ Wielkość 0,35 ha. E. Pfeiffer, *Die alten Längen- und Flächenmasse*, s. 156.

²² Wielkość 0,51 ha. E. Pfeiffer, *Masse der Feldmessung*, s. 171.

²³ 0,31 ha (tamże, s. 174). Por. także W. Heinrich, *Königshufe, Waldhufe u. sächsische Acker*, „Neues Archiv” zur „Sächsische Geschichte” t. LI, 1930.

²⁴ W. Olnhausen 0,24 ha, w Widdern 0,23 ha. O. Spiegler, *Das Masswesen in Stadt und Landkreis Heilbronn*, Heilbronn 1971, s. 68 i 81.

no-wschodniej części Szwajcarii w sąsiadującym z Wirtembergią kantonie Argowia²⁵ oraz we Włoszech (Lombardia) i we Francji (Moselle)²⁶. Nie zostały tu wyczerpane z pewnością wszystkie możliwości analogii. Wykorzystano tu wzmianki dotyczące opracowanych obszarów jedynie w dostępnej nam literaturze przedmiotu. Zapożyczenie jednostki miary gruntu o 180 prętów z zewnątrz spoza granic ziem polskich było więc także teoretycznie możliwe.

Ustalenie dokładniejszej proveniencji tej miary nawet w formie hipotezy — musiałoby spełnić jednak następujące warunki: mierzona powierzchnia powinna być jeśli nie podobnej wielkości do powierzchni zanotowanej przez Gostomskiego, to powinna być mierzona w taki sposób, żeby mogła być wkomponowana w łan — w jednostkę miary nadziału chłopskiego — występującą na ziemiach polskich.

Wielkość „stajania” opisanego przez Gostomskiego, w zależności od tego, jaką miarą długości było ono mierzone, wynosiła od 0,48 ha do 0,6 ha²⁷, a więc była bliska wielkością i jednostce występującej w Hesji (0,45 ha) jak i w Erbach i Freienstein, a także jednostce niderlandzkiej (0,51 ha).

W obu wypadkach długość pręta zastosowanego do pomiaru tych jednostek — zarówno heskiej jak niderlandzkiej — przypominała długość 9 łokciowego pręta w Polsce (jakkolwiek była mierzona lokalnymi miarami o innych wartościach nominalnych)²⁸.

Wydaje się, że warto zwrócić uwagę przede wszystkim na jednostkę, która wystąpiła na obszarze Szwajcarii w źródłach związanych z XI-wiecznym klasztorem benedyktynów w Muri (choć nie mamy danych dotyczących jej powierzchni w ha) pod nazwą *juhert* — wykazującą więc pokrewieństwo z *jauchart*, czyli odpowiednikiem orki dziennej, jarzma, która była mierzona w następujący sposób: *sex virgarum in latum et triginta in longum, et ipsa virga habeat 9 ulnarum*²⁹. Oznacza to, że stanowiła ona powierzchnię 14 580 łokci, a więc identyczną co do wielkości wyrażonej w łokciach (niezależnie od realnej długości łokcia mierzonego w cm) z jednostką wspomnianą przez Gostomskiego w XVI w. natomiast o innym kształcie: dwa razy od niej węższa za to dwukrotnie dłuższa (54 łokcie × 270 łokci).

Przypomina to różnicę jaka zachodzi pomiędzy kształtem morgi chełmińskiej wymierzonej na ziemiach Korony w XVI w. a kształtem morgi śląskiej — dwukrotnie węższej, za to dwukrotnie dłuższej — poświadczonym

²⁵ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, wyd. Henschel t. III. [dalej cyt.: Du Cange], Paris 1844, s. 921.

²⁶ E. Pfeiffer, *Masse der Feldmessung*, s. 169.

²⁷ Łokciem chełmińskim (0,576 m), łokciem krakowskim (0,586 m) czy starym łokciem krakowskim (0,62 m).

²⁸ W Hesji *Rute* wynosiła około 5 m (E. Pfeiffer, *Masse der Feldmessung*, s. 167) w Niderlandach około 5,3 m (tamże, s. 171), natomiast pręt w Polsce składający się z 9 łokci chełmińskich miałby długość 5,1 m, a z 9 starych łokci krakowskich - 5,6 m.

²⁹ Du Cange t. III, s. 922; niestety nie udało mi się dotrzeć do cytowanych tam *Acta monasterii Murensis*; może chodziło o *Acta fundationis*, por. P. W. Hauthaler, rec. z: P. M. Kiem, *Quellen zur Schweizer Geschichte* t. III, cz. 3, Basel 1883, „Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung” t. IV, 1883, s. 206 lub o *Acta Murensia et Habsburgicae origines*, 1718. Wydaje się, że należałoby również zbadać rolę *advocati* (*Schirmvogt*) w opactwach benedyktyńskich. Por. P. Schmitz, *Geschichte des Benediktinerordens* t. I, Zürich 1974, s. 336—339.

w XVIII w. przez Gaworskiego³⁰. Kształt morgi śląskiej przypomina z kolei *Acker*³¹, jednostkę miary gruntu opisaną w źródłach czeskich XVII w. Te podobieństwa nie powinny wydawać się dziwne w świetle informacji przekazanych przez prace z zakresu teorii miernictwa dotyczące czeskich miar gruntu³². Na ich podstawie można odczytać przy pomocy analizy metrologicznej wspólny schemat stosowany przy wymierzaniu łąnów czeskich i polskich; elementem różnicującym powierzchnię była natomiast nie tylko różna miara lokalnych łokci i prętów, ale również stałe proporcje wielkości łąnów odpowiadające przynależności stanowej ich użytkowników; określały one dokładnie liczbę zagonów w łąnach w dobrach królewskich, kościelnych, rycerskich oraz w czynszowych łąnach chłopskich.

Na tej samej podstawie zastosowania różnorodnych lokalnych miar długości można ustalić filiacje pomiędzy łąnami, które występowały w XVI—XVII w. na ziemiach polskich: włoką chełmińską, łąnem teutońskim, małym łąnem frankońskim, łąnem królewskim staropolskim oraz tzw. łąnem podgórskim³³. Wyjaśniając różnice wielkości powierzchni odrębnymi lokalnymi miarami długości, stosowanymi na różnych terytoriach przy ich rozmierzaniu i pokazując analogie czeskie nie formułujemy bynajmniej tezy o czeskiej proveniencji łąna występującego na ziemiach polskich, lub o przyjęciu wzoru używanego w północnych kantonach szwajcarskich na pośrednictwem ziem czeskich i śląskich, gdyż byłaby ona zbyt uproszczeniem.

Według B. Zientary, badającego w jednym ze swych ostatnich artykułów pochodzenie prawa niemieckiego, instytucji tej towarzyszył schemat organizacji wsi i techniki rolnej. Źródła tego prawa na podstawie analizy śladów, terminów i norm prawnych widział w prekarii i wywodzącym się od niej beneficium frankijskim epoki karolińskiej. Obszarem krystalizacji tego prawa były południowo-wschodnie obszary państwa frankijskiego i tereny pomiędzy Mozą i dolnym Renem, natomiast ściślejszy związek prawa frankońskiego z formami osadniczymi ukształtował się podczas kolonizacji obszarów leżących na wschód od Soławy (w postaci wsi łąnów leśnych *Waldhufendörfer*) oraz obszarów nadbałtyckich i dolnosaskich (*Hagenhufendörfer*). Południowy nurt osadnictwa niosącego ze sobą prawo niemieckie wiódł na Śląsk i w południową część Sudetów — ze Szwabii, Hesji, Górnej Frankonii, pogranicza Saksonii i Turyngii oraz Miśni³⁴.

³⁰ J. N. Gaworski, *Dissertatio canonico-civilis de mensuris sive agrimensuris, sive geometris...*, 1775, s. 65: *In Silesia 5 perticae constituunt chordam, 12 chordae in longum et una in latum faciunt morgam.*

³¹ A. Sedlaček, *Pameti a doklady o staročeských mirach a vahach*, „Rozprawy Česke Akademie” t. I, nr 6, 1923, s. 199, nr 198. Miara ta wymieniona została w tzw. *Mensurae rolenses* i była mierzona za pomocą miary stóp: 80 szerokości i 960 długości przy przyjętym na obszarze Czech 8-łokciowym pręcie = 16 stopom, oznaczało 5 prętów szerokości i 60 prętów długości, a więc identycznie mierzoną jednostką jak morga śląska.

³² A. Dunin-Wąsowicz, *Landmasse in Polen im 16.–18. Jahrhundert. Versuch einer kartographischen Erfassung von Getreide und Ackerbodenmassen* (referat wygłoszony na Kongresie Comité International pour la Metrologie Historique, Linz 1986, druk Linz 1988; także, *Geografia miar gruntu w Koronie XVI–XVIII w.*, [w:] *Dzieje krajobrazu rolnego w Polsce*, pod red. J. Leskiewiczowej, w druku.

³³ A. Dunin-Wąsowicz, *Pomiary wsi w Koronie XVI–XVII w. Próba ustalenia wielkości wsi (maszynopis)*.

³⁴ B. Zientara, *Źródła i geneza „prawa niemieckiego” (Ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie Zachodniej i Środkowej w XI–XII w.*, PH t. LXIX, 1978, z. 1, s. 47–74.

Łan występujący na ziemiach polskich w świetle źródeł pomiarów wsi w Koronie XVI—XVII w. i przekazów teoretyków miernictwa, a także na podstawie norm prawnych zawartych w statutach, wydaje się być płaszczyzną, na którą można było nałożyć kilka niezależnych od siebie siatek podziału na mniejsze jednostki. Nieomal każdy podział na podwielokrotność wykazuje elementy zapożyczeń z innego regionu lub kraju; łączy się także z różnymi funkcjami agrotechnicznymi, związanymi z cyklem produkcji rolnej, podziałem na jednostki pracy i obciążeń³⁵. Świadczyłoby to o tym, że miara łana w tej formie, w jakiej dotarła do naszych granic, była nie tylko miarą powierzchni gospodarstw rolnych, ale również skomplikowaną strukturą zapisu cyklu pracy, produkcji i obciążeń, a także pierwotnego statusu społecznego użytkownika gruntu, utrwalonych w układach przestrzennych wsi.

³⁵ A. Dunin-Wąsowicz, *Wspólna formuła pomiaru łana teutońskiego i włóki chełmińskiej w średniowieczu na podstawie źródeł XVI–XVIII w.* (w druku).

TABLE OF CONTENTS

<p>A Bibliography of the Works by Professor Marian Małowist, 1971—1987 (<i>Jacek Adamczyk, Krzysztof Kowalewski</i>)</p>	647
<p>J. KIENIEWICZ — The Indian Ocean as a Distinct Problem</p> <p style="padding-left: 20px;">This is a critical review of literature referring to the economic systems created by societies in the region of the Indian Ocean and to their mutual links, particularly in the fifteenth-eighteenth centuries; the author draws attention to works which makes use of general models of economic-social development (for example those by Karl Marx or Immanuel Wallerstein). He concludes that „the Indian Ocean as a world-system appears to be a space shaped by relations between societies which assist each other in order to retain the existing state of things, and which for this purpose exploit the opportunities offered by navigation”.</p>	651
<p>M. TYMOWSKI — The Early State in the History of Eastern and Central Europe and Western Sudan. A Comparison of Processes of the Emergence of States and Barriers in their Development</p> <p style="padding-left: 20px;">A comparison inspired i.a. by the works of Marian Małowist proved the existence of numerous similarities (the existence of production surplus which was a condition for the emergence of the state organization, the search for income sources in plunder and the slave trade, the attitude of the early states to the crafts and trade). Inasmuch as the rapid development of the state organism of Central-Eastern Europe in the twelfth-fifteenth centuries made it possible to consolidate them, the states of Western Sudan transformed too slowly to successfully deal with an economic and military confrontation with the outside world.</p>	673
<p>J. SZEMIŃSKI — Manqu Qhapaq, the Founding Monarch in Inca Historical Tradition</p> <p style="padding-left: 20px;">A critical examination of Inca and Spanish sources dating from the sixteenth and the first half seventeenth century indicates the identification of several hypothetical organizers of the Inca state with a single person who was ascribed with divine origin as well as the introduction of religious cults, the division of labour and even the ethnic differentiation of the Andean peoples.</p>	689
<p>B. GEREMEK — A Member of the Social Margin in the Middle Ages</p> <p style="padding-left: 20px;">A review and characteristic of groups which comprised the social margin in late medieval Europe; apart from professional criminals, prostitutes, beggars etc. the author took into consideration other categories of persons who remained outside the urban and rural communities (ethnic and religious minorities, lepers and outlaws).</p>	705
<p>A. DUNIN-WĄSOWICZ — „<i>Juhert</i>” and its Polish Version of Agrarian Measure</p> <p style="padding-left: 20px;"><i>Juhert</i> (<i>jouchert</i>, <i>iuchert</i>, and so on) is a European term describing parts of fields, of various size and shape, and corresponding units of labour; in medieval and early modern Poland it changed its size but continued to remain within the <i>laneus</i>, a fact which reflected different schemes of the organization of the village and agrarian technology as well as regional traditions.</p>	729